

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.15

DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i4\(39\).905](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i4(39).905)**О. Й. Вовк***orcid.org/0000-0003-094-6106**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри теорії та історії права і держави**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ЗАКОНИ ПРО СТАНИ ЯК ДЖЕРЕЛО МІСЬКОГО ПРАВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ

Впродовж останнього десятиріччя в Україні тривають активні заходи з реформування місцевого самоврядування для удосконалення роботи його органів, яке потребує глибоких, всебічних знань у галузі державного права сучасних зарубіжних країн і вітчизняного державницького досвіду. Цей досвід накопичувався впродовж тривалого часу, особливо з середини ХІХ ст., коли на теренах Російської імперії були реалізовані реформи міського громадського управління, що мали надійну законодавчу основу передусім після проведення кодифікації права, наслідком якої стало видання Зводу законів Російської імперії, що зібрав у собі норми майже всіх галузей права загалом та міського зокрема.

Актуальність обраної теми полягає в тому, що історико-правовій характеристиці положень Законів про стани свого часу було приділено не досить уваги. Хоча проблеми, пов'язані з аналізом джерел муніципального права України імперського періоду ХІХ ст. – початку ХХ ст., досліджувало чимало вітчизняних і зарубіжних науковців, а саме: Ю.М. Алтапов, А.Л. Антонов, М.В. Білоконь, О.С. Білявська, О.Є. Блажівська, Н.О. Бойко, А.Л. Богунська, А.В. Бочаров, Я.В. Верменич, Р.Б. Воробей, Ю.М. Глизь, Ю.А. Глущенко, В.Д. Гончаренко, В.Д. Гончаров, І.А. Грицяк, О.А. Гуменюк, П.Ф. Гураль, О.А. Далина, О.С. Двуречевська, Ю.Л. Дмитришин, В.В. Дмитрієв, А.О. Дорошева, В.П. Желтова, М.А. Зайцев, О.В. Звіздай, Н.О. Іванова, О.М. Карліна, С.В. Кодан, В.К. Козирев, І.В. Козюра, С.В. Кондратюк, В.М. Константинова, Л.Е. Лаптева, В.В. Луць, В.Г. Маргасова, О.М. Марченко, Ю.М. Медведев, В.А. Молхозов, В.М. Мордвінцев, О.І. Нелін, Ю.О. Нікітін, Ю.К. Пивоварова, Т.М. Плаксієв, О.Л. Прищепа, В.В. Романченко, О.М. Руденко, О.О. Самоїленко, А.В. Седляр, Д.А. Селіхов, А.С. Сіроткин, О.Г. Соловійова, В.Н. Станко, С.М. Стременовський, Н.В. Ткаленко, Є.П. Толмачев, Ф.Г. Турченко, С.О. Февральов, Л.В. Хомко, В.М. Циберт, Л.О. Цибуленко, В.С. Шандра, Л.М. Шара, Г.К. Швидко, Н.М. Шкільнюк, Г.І. Шрейдер та інші.

Метою наукового дослідження є ґрунтовна історико-правова характеристика структури і змісту Законів про стани як складника Зводу законів Російської імперії та об'єктивне з'ясування їх законодавчого значення у перебудові міського самоврядування в містах держави впродовж другої третини ХІХ ст. – початку ХХ ст. для сприйняття на більш сучасному науковому рівні.

У середині ХІХ ст. на території європейської частини та Сибіру Російської монархії налічувалося близько 730 міст із правом самоврядування та державними органами управління різного адміністративного ґатунку (губернські, повітові, штатні тощо). Точні цифри назвати складно через розбіжності у тогочасних статистичних звітах та відсутність архівних документів про надання статусу міста. У своїй роботі автор орієнтується насамперед на Звід міркувань місцевих комісій про покращення громадського управління, який наведений у першому томі «Матеріалів, що відносяться до нового громадського устрою в містах Імперії» [1, с. 33–172]. Міське право в усіх містах Російської імперії загалом та в українських зокрема на початку ХІХ ст. було не уніфікованим, а відрізнялося в деяких із них своїми правовими джерелами. На той час ще не була сформована єдина система міського законодавства. Систематизацію норм міського права законодавець намагався провести, починаючи з кінця ХVІІІ ст., під час роботи Комісії для складання законів Російської імперії, реорганізованої за указом царя Павла І від 30 грудня 1796 р., яка за 14 років роботи змогла підготувати тільки деякі проекти положень про стани. В наступні роки (1810–1826 рр.), коли упорядкуванням законодавства займалася визначена установа при Державній Раді, нові проекти також залишалися без ухвалення. Робота зі складання законів активізувалася з приходом до влади імператора Миколи І. Так, 31 січня 1826 р. був виданий Іменний (указ – О. В.), наданий дійсному таємному радникові І класу князю Лопухіну, «Про скасування Комісії складання законів і про заснування при Особистій його імператорській величності канцелярії особливого Відділення для здійснення Уложення

вітчизняних законів», в якому Миколою I було зазначено: «Під час первісного огляду різних частин державного управління звернув особливу увагу на Уложення вітчизняних наших законів. Я угледів, що праці з давніх років у цій частині вжиті, неодноразово переривались і тому досі не досягли своєї мети. Бажаючи якомога більше переконатися в успішному їх здійсненні, я визнаю за необхідне прийняти їх у безпосереднє моє відання. Для цього я наказав заснувати в Особистій моїй канцелярії особливе для них Відділення» [2, с. 175]. Саме цей іменний указ започаткував визначальний етап підготовки проєкту Зводу законів Російської імперії, складником якого були Закони про стани, що вміщували в собі норми і постанови, віднесені укладачами до державних основних законів [3, с. 33]. Однак потрібно зауважити, що «Височайше затверджений штат Другого Відділення Особистої його імператорської величності канцелярії» був виданий пізніше, а саме 29 листопада 1826 р., до складу якого увійшли: начальник відділення (1), старші чиновники (7), старші помічники (7), молодші помічники (4), чиновники при архіві та бібліотеці, зокрема начальник архіву (4), ексекUTOR (1), писарі (15), кур'єри (2); всього 41 особа [2, с. 1254]. Начальником II Відділення Особистої його імператорської величності канцелярії був призначений учений-правознавець М.А. Балуг'янський (26.09.1769 р. – 03.04.1847 р.), під керівництвом якого робота над Зводом чинних законів була завершена вже у 1832 р., а сам збірник був опублікований у тому ж році. 31 січня 1833 р. імператором Миколою I був виданий Маніфест «Про видання Зводу законів Російської імперії», в якому було, крім іншого, вказано: «Перепроводжуючи ці законні книги в Урядовий сенат, постановляємо нижченаведені правила про силу їх та дію: 1. Звід має набути законної сили і дії з 1 січня 1835 р. 2. Законна сила Зводу має бути в прикладанні та приведенні його статей у справах урядових і суддівських у всіх тих випадках, де прикладаються і приводяться закони або складаються з них особливі виписки, або ж вказується тільки їх зміст, замість того докладати, приводити і виконувати вказівки і посилання на статті Зводу, справі пристойні...» [4, с. 68]. Тобто імператорська влада надавала майже два роки для ознайомлення, вивчення та засвоєння положень змісту Зводу законів Російської імперії насамперед урядовцями, суддями, науковцями, студентами тощо, до того ж, вказувалися нюанси набрання ним сили. Звід законів Російської імперії, опублікований у 1832 р., за своєю структурою складався з п'ятнадцяти галузевих зводів під такими назвами: Звід установ державних і губернських. Частина перша. Основні закони та установи державні; Звід установ державних і губернських. Частина друга. Установи губернські; Звід установ державних і гу-

бернських. Частина третя. Статути про службу цивільну; Звід Статутів про повинності рекрутські і земські; Звід Статутів казенного управління. Частина перша; Звід Статутів казенного управління. Частина друга; Звід Статутів казенного управління. Частина третя; Звід Статутів казенного управління. Частина четверта; Звід Законів про стан людей у державі; Звід Законів Російської імперії повелінням государя імператора Миколи Павловича складений. Закони цивільні та межові; Звід Статутів державного благоустрою. Частина перша, друга і третя; Звід Статутів державного благоустрою. Частина четверта і п'ята; Звід Статутів благочиння. Частина перша і друга; Звід Статутів благочиння. Частина третя, четверта і п'ята; Звід Законів кримінальних [5]. Як видно, нормативні акти про правове становище окремих станів були зосереджені в дев'ятому Зводі, що складався з двох книг, поділених на відповідні розділи і статті, таких як: Книга I. Про різні роди станів і відмінності прав, їм присвоєних. Положення загальні (ст. 1–12). Розділ I. Про дворянство (ст. 13–172). Розділ II. Про духовенство (ст. 173–239). Розділ III. Про міських обивателів (ст. 240–385). Розділ IV. Про сільських обивателів (ст. 386–542). Розділ V. Про кріпосний стан (ст. 543–712). Розділ VI. Про стан іноземців (ст. 714–889). Розділ VII. Про стан іноземців (ст. 890–930); Книга II. Про акти станів. Положення загальні (ст. 931). Розділ I. Про загальні акти станів (ст. 932–962). Розділ II. Про окремі акти станів (ст. 963–1009). Розділ III. Звід Статуту про ревізію або народний перепис (ст. 1010–1107). Своєю чергою у першій редакції Розділ III «Про міських обивателів» складався з п'яти глав, поділених на відділення та 146 статей (ст. 240–385): Глава перша «Про надбання прав міського стану, про докази його»; Глава друга «Про права міського стану у складі міської громади»; Глава третя «Про права міського стану, особливо кожній особі належні»; Глава четверта «Про перехід із міського стану та припинення прав його»; Глава п'ята «Про почесних громадян» [6]. Потрібно зазначити, що набрання чинності Зводом законів Російської імперії з 1 січня 1835 р. на всіх територіях держави відбулося не одночасно та в неповному обсязі його змісту. Так, наприклад, у Волинській, Подільській та Київській губерніях Звід 1833 р. поширив свою дію тільки після видання 25 червня 1840 р. імператором Миколою I Іменного (указу – *О. В.*), даного сенату, що був опублікований 21 серпня, «Про розповсюдження сили та дії російських цивільних законів на всі західні, що перейшли від Польщі, області» [7, с. 443]. Потрібно зазначити, що робота з удосконалення та упорядкування загальноімперського законодавства активно тривала, як це і було заплановано II Відділенням Особистої його імпера-

торської величності канцелярії, одразу після ухвалення Зводу в 1833 р. У наступні роки всього існування імперської форми правління в Російській державі перевидання Зводу кодифікаторами здійснювалося впродовж 1834–1915 рр., зокрема побачили світ: друге видання 1842 р.; третє видання 1857–1860 рр.; перевидання 1885–1893 рр.; перевидані продовження 1908–1910 рр.; звідне продовження 1912 р. У 1915 р. було видане останнє за часів монархії об'єднане тритомне видання Зводу законів Російської імперії, у другому томі якого були зосереджені саме норми міського права [8]. Щодо цілісної історико-правової характеристики змісту Зводу, то автор поділяє твердження вчених із систематизації права про те, що загальна історія права не знає кодифікацій, які за своїм розмахом та зухвалістю були б подібні російському Зводу [9, с. 78]. В процесі подальшої систематизації норм майже всіх галузей права відбувалось, як правило, упорядкування постанов міського права, що містилися також у Розділі III тому IX Зводу всіх подальших редакцій і перевидань. Основна увага в цій роботі присвячена постановам IX тому під назвою «Законои про стани» Зводу законів Російської імперії 1857 р., тому що, по-перше, вони відрізняються від попередніх більш повною базою використаних джерел та досконалішою юридичною технікою їх підготовки, по-друге, ці постанови пройшли апробацію в часі за їх практичного застосування як судово-адміністративними, так і самоврядними органами, по-третє, вони були видані незадовго до початку проведення демократичних адміністративно-політичних реформ 60–70-х рр. XIX ст. у Російській імперії.

Правовими джерелами під час підготовки IX тому «Законои про стани» Книги I Розділу III «Про міських обивателів» [10, с. 87] та Книги II Розділу II Глави третьої «Про акти стану міських обивателів» [10, с. 322] Зводу законів Російської імперії 1857 р. для укладачів, як це видно з самого тексту, були: Інструкція магістратам 1724 р.; Інструкція межовикам 1754 р.; Грамота на права та вигоди містам Російської імперії 1785 р.; Статут про сильних 1822 р.; Маніфест про встановлення нового стану почесних громадян 1832 р.; Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р.; Статути першої половини XIX ст., що увійшли до Зводу законів Російської імперії 1832 р. і 1842 р. (Статут про податки, Статут торговий, Статут про міське господарство, Статут гірничий, з промисловості заводської та фабричної, Статут рекрутський); декілька десятків Іменних (указів – *О. В.*) імператорів особам, Іменних (указів – *О. В.*) імператора, даних Сенату, Височайше затверджені положення, правила, резолюції, Височайше затверджені думки Державної Ради, Сенатські укази та різні за значенням інструкції, положення,

маніфести, що були видані впродовж 1721, 1722, 1726, 1742, 1746, 1754, 1764, 1766, 1774, 1777, 1778, 1784, 1787, 1796, 1798–1808, 1810, 1812–1814, 1816–1821, 1823–1857 рр. [10, с. 87–127, с. 322–325]. Автор також допускає, що окремим джерелом потрібно вважати Звід місцевих законів Західних губерній 1837 р., адже його положення були запозичені, коли в Розділ III «Про міських обивателів» вносилися деякі зміни щодо правового становища почесних громадян [11, с. 50]. Отже, джерельна база була досить наповненою, а посилання були виключно на вітчизняні правові акти попередніх років.

Структурно Розділ III Книги I «Про міських обивателів» IX тому «Законои про стани» Зводу законів Російської імперії 1857 р. мав такий склад: Глава перша «Про набуті права міського стану і про докази його», до якої входили: Відділення перше «Про різні роди стану міських обивателів», Відділення друге «Про вступ у стан міських обивателів і повідомлення про це (I. Про вступ у стан міських обивателів. II. Про повідомлення міського стану)», Відділення третє «Про докази міського стану»; Глава друга «Про права міського стану у складі міських громад (I. Про різні роди зборів міської громади. II. Про склад зборів міської громади. III. Про предмети нарад і права міських громад)»; Глава третя «Про права міського стану, особливо кожній особі належні (I. Про права міського стану в порядку суду й у справах кримінальних. II. Про права міського стану в порядку державних повинностей і податків)»; Глава четверта «Про перехід з міського стану та припинення прав його»: Відділення перше «Про перехід з одного міста та з одного міського стану в інші», Відділення друге «Про припинення прав міського стану»; Глава п'ята «Про почесних громадян»: Відділення перше «Про почесних громадян загалом (I. Про надбання почесного громадянства. II. Про порядок зарахування до почесних громадян. III. Права і переваги почесного громадянства. IV. Про припинення прав почесного громадянства)», Відділення друге «Про почесних громадян Західних губерній». Що стосується Глави третьої Розділу II Книги II «Про акти стану міських обивателів» IX тому Зводу 1857 р., то вона складалася з двох відділень (ст. 1661–1677), а саме: Відділення перше «Про міські обивательські книги», Відділення друге «Про бархатну книгу знатних купецьких родів». Потрібно зазначити, що укладачі Зводу 1857 р. називали його структурні підрозділи так, щоб одразу зрозуміти їх зміст.

Надаючи загальну характеристику основним положенням Розділу III «Про міських обивателів» IX тому «Законои про стани» Зводу 1857 р., насамперед потрібно відзначити важливість визначення укладачами поняття «міський обиватель» у двох

формулюваннях: «загалом» та «в особливості». Поняття міських обивателів «загалом» було взяте зі ст. 77 Грамоти на права та вигоди містам Російської імперії (Жалувана грамота містам) від 21 квітня 1785 р. [12, с. 365], але було сучасніше технічно відредаговане та звучить так: «Під ім'ям міських обивателів загалом розуміють: 1) всіх тих, хто в місті або старожили, або народились, або поселилися; 2) осіб, що мають у місті будинки або інші побудови, або місце, або землю; 3) тих, хто записані в гільдії або цехи; 4) тих, хто виконує службу міську або записаний в оклад і несе службу чи повинність» (ст. 423) [10, с. 87]. Далі законодавець роз'яснює, що «під ім'ям міських обивателів в особливості розуміються особи, віднесені законом до середнього роду людей, а отже, до міських обивателів під загальною назвою громадян належать: 1) гільдійське купецтво, місцеве та іногородне, почесні громадяни і громадяни в містах Віленської, Гродненської, Мінської, Подільської, Волинської, Київської, Ковенської, Вітебської та Могилівської губерній, перейменовані в це звання з колишньої шляхти; 2) міщани та посадські; 3) ремісники та цехові; 4) вільні люди, приписані в деяких містах Віленської, Гродненської, Мінської, Подільської, Волинської, Київської, Ковенської губерній, а також Прибалтійських губерній; 5) робітники» (ст. 424) [10, с. 87]. Окрім того, до міських обивателів могли вступати: 1) законні діти особових дворян, що не мали офіцерських чинів та користувалися, згідно з законом, правами спадкового почесного громадянства; 2) вільні сільські обивателі всіх найменувань [10, с. 89]. Із цього переліку видно, що поповнення міського стану відбувалося завдяки привілейованим і вільним верствам населення. Особливої уваги заслуговує положення ст. 488 Законів про стани редакції 1857 р. (далі – Закони про стани 1857 р.), згідно з яким: «Законні діти міщанина користуються його станом спадково» [10, с. 100], тобто можна сказати, що право брати участь у міському самоврядуванні переходило спадково. До особливої категорії міського стану належали почесні громадяни. Право почесного громадянства, згідно зі ст. 575 Законів про стани 1857 р., набувалось або пожиттєво, або назавжди спадково [10, с. 117]. Надалі у ст. 576–605 Законів про стани 1857 р. визначені конкретні особи, випадки та особливості набуття стану почесних громадян. Окремо в законі виділено положення про статус почесних громадян Західних губерній, до яких, крім інших, належали Волинська, Подільська та Київська українські губернії [10, с. 127]. Ці визначення осіб міського стану були дуже важливими насамперед для виокремлення з загального числа мешканців тих, хто безпосередньо стає суб'єктом місцевого самоврядування.

Законодавчо визначалося, що доказами міського стану обивателів були: приходські книги; свід-

чення приходського священника і двох свідків; попередні переписи населення; записи останньої (державної – О. В.) ревізії; гільдійські та цехові листи; укази або грамоти, листи із записом стану чи промислу; ухвала по справі з доказом стану; ті, хто судився міським судом як міський обиватель; похвальні листи; міські служби; ті, хто володіє в місті власноруч побудованим нерухомим маєтком або отриманим у спадок, придбаним чи наданим у придане; свідчення гільдійських чи цехових старшин разом із двома людьми з тої ж гільдії чи цеху; академічні чи університетські атестати про знання або майстерність тощо [10, с. 101]. Хоча цей перелік і був взятий із Жалуваної грамоти містам 1785 р., але був відредагований. Зі змісту ст. 495 Законів про стани 1857 р. стає очевидним, що доказом належності для міських обивателів під ім'ям громадян Західних губерній, зокрема Волинської, Київської й Подільської, були їх сімейні списки [10, с. 102]. Із часом до вказаного переліку доказів належності до міського стану додавалися нові показники.

Серед особистих соціальних прав міського стану потрібно відзначити насамперед ті, що стосуються правового захисту. Так, ст. 528 Законів про стани 1857 р. вказувала, що міський обиватель без суду не може бути позбавлений будь-яких прав і переваг, що належать йому за станом [10, с. 107]. До важливих соціальних прав відносять також право переходу міщан із одного міста в інше та з міського стану до іншого (ст. 555–564) [10, с. 112–114]. Закони про стани 1857 р. включали в себе цілий набір економічних прав міщан, що стосувались як конкретно кожного, так і всієї міської громади. Згідно зі ст. 517 міщанським громадам дозволялося вступати в підряди за правилами, визначеними в законах цивільних [10, с. 105], що, на нашу думку, виокремлювало міську громаду як юридичну особу. Окремо нормативно закріплено, що жоден уряд або чинна влада не може накладати на міських обивателів жодні податки, повинності або служби, понад установлені законом, без підпису імператорської величності [10, с. 108]. З усіх переваг міський стан прискіпливо намагався зберегти, закріпити та розширити саме господарсько-економічні права. Найбільш широко в Законах про стани 1857 р. розкриті політичні права міських жителів. Конкретно у Главі другій «Про права міського стану у складі міської громади» (ст. 496–527) вказано, що міським обивателям для нарад із громадських справ варто створювати Збори. Ці Збори можуть бути або загальні для цілої громади, або приватні за станами: купецькі, міщанські, ремісничі, або за частинами міста [10, с. 102]. У ст. 505 зафіксовано, що для здійснення поточних громадських справ у містах існують особливі установи, обрані міськими громадами. Одні з цих установ завідують справами, що стосуються всіх міських станів: у столицях та мі-

стах багатолюдних це Міські думи і Торгові депутації, в інших малолюдних містах та посадах – Ратуші; з інших кожна (установа – *О. В.*) завідує справами визначеного міського стану в особливості: Міські старости – від купецтва та міщанства, Ремісничі управи – в тих містах, де є цехи [10, с. 103]. На нашу думку, нормативно закріплені права міського стану значною мірою впливали на якість громадського управління в містах.

Особливого аналізу заслуговує зміст Глави третьої Розділу II Книги II «Про акти стану міських обивателів» IX тому «Закопи про стани» Зводу законів Російської імперії редакції 1857 р., де йде мова про міські обивательські книги, в які записуються прізвища всіх представників міського стану (міщан, дворян, купців, ремісників, почесних громадян тощо). В основних положеннях цієї глави вказано: по-перше, що в кожному місті складається міська обивательська книга, в яку вписуються обивателі цього міста, щоб донести кожному своє надбання від батька до сина, онука, правнука та їх нащадків (ст. 1661); по-друге, міська обивательська книга складається Міськими депутатськими зборами разом із міським Головою (ст. 1663); по-третє, оригінал цієї книги зберігається в Архіві громади, одна копія надсилається в Губернське правління, інша – в Казенну палату (ст. 1668); по-четверте, особливу увагу приділено бархатним книгам, які створюються з метою увічнення для нащадків пам'яті родів першорядного або першогільдійського купецтва (ст. 1673) [10, с. 322–324]. Аналізуючи постанови міського законодавства у Зводі законів Російської імперії 1832, 1842, 1857 рр., ми повністю підтримуємо заяву С.В. Кодан про те, що у зазначений період відбулось інституційне оформлення правового статусу різних груп населення, визначилися права станів у деяких сферах життя: економічній, політичній і соціальній [13, с. 144].

Положення Законів про стани 1857 р., безумовно, використовувалися укладачами проєктів нових положень міської реформи 1862–1892 рр., зокрема на трьох подальших стадіях її проведення: під час першого етапу були підготовлені та набрали сили «Положення про громадське управління міста Москви» від 20 березня 1862 р. [14, с. 220] та «Положення про громадське управління міста Одеси» від 30 квітня 1863 р. [15, с. 402]; другий етап тривав 7 років, упродовж яких було широко обговорено, розроблено та ухвалено загальне для всіх міст держави «Міське положення» від 16 червня 1870 р. [16, с. 823]; на третьому етапі, що тривав із 80-х до початку 90-х рр. XIX ст., було підготовлено упорядкований зміст та ухвалено нове «Міське положення» від 11 червня 1892 р. [17, с. 433], яке залишалося чинним збірником міського права до останніх днів монархії.

У 1899 р. було завершено підготовку нової редакції IX тому Зводу законів Російської імперії

під назвою «Звід законів про стани». Саме за Розділом III «Про міських обивателів» Книги I цього Зводу [18, с. 59–82] можна визначити, яких змін зазнало міське право та законодавство наприкінці XIX ст. Насамперед під час створення нового варіанту Розділу «Про міських обивателів» у редакції 1899 р. використано більше правових джерел завдяки новим указам, які були видані впродовж кінця 1857 р. – середини 1898 р. Укладачі змінили структуру Розділу III «Про міських обивателів», який складався вже не з п'яти, а з двох глав із відповідними відділеннями під новими назвами, а саме: Глава перша «Про різні роди стану міських обивателів»: Відділення перше «Загальні постанови», Відділення друге «Про почесних громадян», Відділення третє «Про купців», Відділення четверте «Про міщан»; Глава друга «Про громади міських обивателів»: Відділення перше «Загальні положення», Відділення друге «Про проведення управління станів купецького, міщанського та ремісничого», Відділення третє «Особливі правила про приватне управління станів купецького, міщанського та ремісничого в столицях та місті Одесі». Відповідно, відділення поділялися на підрозділи та статті, кількість яких скоротилася, порівняно з виданням 1857 р., зі 199 до 162. Щодо основних положень змісту Розділу III «Про міських обивателів» 1899 р., то деякі з них також зазнали змін. Наприклад, у новому трактуванні, згідно зі ст. 502, до стану міських обивателів під загальною назвою громадян належать: 1) почесні громадяни; 2) купці; 3) міщани або посадські; 4) ремісники або цехові [18, с. 59]. Значно більше положень, ніж у попередньому виданні, в Розділі III «Про міських обивателів» 1899 р. присвячено міському виборчому праву [18, с. 77–81], порядку проведення міських зборів [18, с. 81–82] тощо.

Розглядаючи перспективи існування міського стану Російської монархії, слід звернути увагу на висновок Б.Н. Миронова про те, що на початку XX ст. у містах із кількістю жителів понад 20 тис., де впродовж 1910 р. проживало 77% міського населення, в середовищі городян міжособистісні відносини общинного типу перетворилися на відносини переважно громадського типу в усіх корпораціях, включаючи купецькі, міщанські та ремісничі суспільства [19, с. 509]. Попри всі новації, станова суть суспільства залишалася тією же. В містах до участі у громадському самоврядному управлінні допускалися лише особи з визначеного міського стану.

Висновки. Підбиваючи підсумки вищезазначеного, можна констатувати: по-перше, з другої третини XIX ст. правові норми Розділу III «Про міських обивателів» Книги I та Глави третьої Розділу II «Про акти стану міських обивателів» Книги II тому IX Зводу законів Російської імперії 1857 р. були дієвим засобом правового регулювання

суспільних відносин у сфері міського самоврядування вітчизняних міст; по-друге, закріплені в Законах про стани 1857 р. соціальні, економічні та політичні права міського стану мали конституційне значення; по-третє, ці постанови стали головною правовою основою під час підготовки нових проектів збірників міського самоврядного законодавства, а саме: Положень про громадське управління міста Москви 1862 р. і міста Одеси 1863 р., Міських положень 1870 р. і 1892 р., і, зазнавши відповідних змін, залишалися чинними у період проведення практичної перебудови органів міського самоврядування в більшості міст держави загалом та в українських зокрема.

Незважаючи на те, що наукові розвідки еволюції вітчизняного місцевого самоврядування XIX ст. збільшуються, на нашу думку, їх потрібно продовжувати саме в напрямі історико-порівняльного дослідження джерел і пам'яток муніципального права всіх європейських держав нового та новітнього періодів історії, саме того часу, коли реформами закладались основи сучасних моделей публічного управління.

Література

1. Материалы, относящиеся до нового общественно-устройства в городах Империи (Городовое положение 16 июня 1870 г.). Том I. Издание Хозяйственного департамента Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург : Типография Министерства внутренних дел, 1877. 564 с.
2. Полное собрание законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собрание второе, с 12 декабря 1825 г. Санкт-Петербург : В Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 1379 с.
3. Обзорение исторических сведений о Своде законов. Издано Одесским юридическим обществом в память 50-летия дня смерти графа М.М. Сперанского. Одесса : Типография «Одесский Листок», 1889. 55 с.
4. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том VIII. Отделение первое. 1833. От № 5877 до № 6684. Санкт-Петербург : Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. 832 с.
5. Свод законов Российской империи 1832 г. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/>
6. Свод законов о состоянии людей в государстве. Санкт-Петербург : Печатано в типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1832. 459 с. URL: [https://ru.wikisource.org/w/index.php?title=IX_\(1832\).pdf&page=10](https://ru.wikisource.org/w/index.php?title=IX_(1832).pdf&page=10)
7. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том XV. Отделение первое. 1840. От № 13044 до № 14140. Санкт-Петербург : В Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1841. 855 с.
8. Свод законов Российской империи. Том II. Положения об общественном управлении городов. Петроград : Государственная типография, 1915. 754 с.
9. Кабриак Р. Кодификации / пер. с фр. Л.В. Головки. Москва : Статут, 2007. 476 с. ; Р. Arminjon, B. Nolde, M. Wolff. Trait de droit compar, op. cit., t. 3, № 881.
10. Свод законов Российской империи. Издание 1857 г. Том IX. Законы о состояниях. Санкт-Петербург :

Типография Второго отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. 572 с.

11. Вовк О.Й. Звід місцевих законів Західних губерній 1837 р. – пам'ятка муніципального права України. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 47–52.

12. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Том XXII. 1784–1788 гг. Санкт-Петербург : В Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 1158 с.

Кодан С.В. Сословное законодательство в политике российской верховной власти (1800–1850 гг.). *Юридические исследования*. 2012. № 2. С. 117–145.

13. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том XXXVII. Отделение первое. 1862. От № 37827 до № 38621. Санкт-Петербург : В Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1865. 832 с.

14. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том XXXVIII. Отделение первое. 1863. От № 37827 до № 38621. Санкт-Петербург : В Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1866. 940 с.

15. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том XLV. Отделение первое. 1870. От № 47862 до № 48529. Санкт-Петербург, 1874. 896 с.

16. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Том XII. Отделение третье. 1892. От № 8215 до № 9216. Санкт-Петербург, 1895. 734 с.

17. Свод законов Российской империи. Том IX. Свод законов о состояниях. Издание 1899 г. Книга I. Раздел III. О городских обывателях. С. 59–82. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?searchres=&empire=1&collection=0&volume=100011&pg=59&contentsname>.

18. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. Том 1. 3-е изд., испр., доп. Санкт-Петербург : «Дмитрий Буланин», 2003. 549 с.

Анотація

Вовк О. Й. Законы про стани як джерело міського права Російської імперії XIX ст. – Стаття.

У дослідженні проаналізовано джерело міського права – Законы про стани, постанови яких були зосереджені в IX томі Зводу законів Російської імперії другої третини XIX ст. – початку XX ст. Визначено їх правовий вплив на розвиток міського самоврядування в містах держави зазначеного історичного періоду.

В середині XIX ст. на території європейської частини та Сибіру Російської імперії налічувалося близько 730 міст із правом самоврядування та органами управління різного державного становища (губернські, повітові, штатні тощо). Міське право в усіх містах Російської імперії загалом та в українських зокрема на початку XIX ст. було не стандартним, а відрізнялося в деяких із них своїми джерелами. Тобто на той час ще не була сформована єдина система міського законодавства.

Кодифікація загальноросійського законодавства, зокрема і міського, була започаткована 31 січня 1826 р. виданням іменного указу «Про скасування Комісії складання законів і про заснування при Особистій його імператорської величності канцелярії особливого Відділення для здійснення Уложення вітчизняних законів». Нормативні акти про правове становище окремих станів були зосереджені у томі IX Зводу законів Російської імперії 1833 р. під назвою «Звід Законів

про стан людей у державі», що складався з двох книг, поділених на відповідні розділи та статті. Перевидання Зводу законів Російської імперії здійснювалося впродовж 1834–1915 рр. п'ять разів. У 1915 р. було видане останнє за часів монархії об'єднане тритомне видання Зводу законів Російської імперії, у II томі якого були зосереджені саме норми міського права.

Основна увага в статті присвячена постановам IX тому «Законів про стани» Зводу законів Російської імперії 1857 р., адже вони стали головною правовою основою під час підготовки нового збірника міського самоврядного законодавства та залишалися чинними у період проведення реформ органів міського самоврядування.

Правовими джерелами під час підготовки IX тому «Законів про стани», а саме: Книги I Розділу III «Про міських обивателів» та Книги другої Розділу II Глави третьої «Про акти стану міських обивателів» Зводу 1857 р., для укладачів стали: Інструкція магістратам 1724 р.; Грамота на права та вигоди містам Російської імперії 1785 р.; Маніфест про встановлення нового стану почесних громадян 1832 р.; Статути першої половини XIX ст. (Статут про податки, Статут торговий, Статут про міське господарство); іменні та сенатські укази, інструкції, положення, маніфести тощо.

Структурно Розділ III «Про міських обивателів» Книги I тому IX «Законів про стани» Зводу 1857 р. складався з п'яти глав, поділених на відділення та статті. Характеризуючи основні положення Розділу III «Про міських обивателів» IX тому «Законів про стани» Зводу 1857 р., потрібно вказати на важливість визначення укладачами поняття «міський обиватель» у двох формулюваннях: «загалом» та «в особливості». У відповідних главах Законів про стани були розміщені норми, що визначали докази міського стану, права міського стану в складі міських громад, перехід із міського стану та припинення його прав, надбання і зарахування статусу почесного громадянина та його права і переваги. Окремо Закони про стани вміщували норми про акти стану міських обивателів. Норми положень Законів про стани впродовж XIX ст. були належним засобом правового регулювання суспільних відносин у містах Російської імперії у сфері міського самоврядування.

Ключові слова: джерело права, місто, самоврядування, правове становище, міські обивателі.

Summary

Vovk O. Y. Laws on statuses as a source of the urban law of the Russian Empire of the XIX century. – Article.

The article analyzes the source of city law – the Laws on Statuses, the decisions of which were concentrated in the IX volume of the Code of Laws of the Russian Empire of the second third of the XIX – early XX centuries. Their legal impact on the development of urban self-government in the cities of the state of the specified historical period is determined.

In the middle of the XIX century, on the territory of the European part and Siberia of the Russian Empire, there were about 730 cities with the right of self-government and governing bodies of various state status

(provincial, county, state, etc.). City law in all cities of the Russian Empire and in Ukrainian cities in particular at the beginning of the XIX century was not standard, but differed in some of them by its sources. This means that a unified system of city legislation was not yet formed at that time.

The codification of all-Russian legislation, including city legislation, was founded on January 31, 1826 by the issuance of a personal decree “On the abolition of the Commission for the drafting of laws and on the establishment of the Chancellery under His Imperial Majesty’s Personal of office of special Branch for implementation of the Code of domestic laws”. Normative acts about the legal status of certain statuses were collected in the 9th Code of the laws of the Russian Empire of 1833 called “Code of Laws on the People’s Statutes in the State”, consisting of two books divided into corresponding sections and articles. The revision of the Code of Laws of the Russian Empire was carried out five times during 1834–1915. In 1915, the last one during the monarchy, a combined three-volume edition of the Code of Laws of the Russian Empire, was issued where the norms of city law were concentrated in the second volume.

The main attention in this study is devoted to the provisions of the ninth volume of “Laws on Statuses” of the Code of Laws of the Russian Empire of 1857 because they became the main legal basis for the preparation of a new collection of municipal legislation and remained in force during the reform of municipal government.

The legal sources in the preparation of the ninth volume of the “Laws on Statuses”, namely the First Book of Chapter III “On Urban Dwellers” and the Second Book of Chapter II, Chapter III “On Acts of the Statutes of Urban Dwellers” of the 1857 Code for compilers, were: Instructions to Magistrates 1724; Charter of rights and benefits to the cities of the Russian Empire in 1785; Manifesto on the establishment of a new status of honorary citizens in 1832; Statutes of the first half of the XIX century (Charter of Taxes, Charter of Trade, Charter of Municipal Economy); nominal and senate decrees, instructions, regulations, manifestos, etc.

Structurally, Chapter III of the first book “On Urban Dwellers” of the ninth volume of the “Laws on Statuses” of the 1857 Code consisted of five chapters divided into sections and articles. Characterizing the main provisions of Chapter Three “On Urban Dwellers” of the ninth volume of the “Laws on Statuses” of the 1857 Code, it is necessary to point out the importance of compiling the concept of “urban dweller” in two formulations “in general” and “in particular”. The relevant chapters of the Laws on Statuses contained norms that defined the evidence of urban status, the rights of urban status in urban communities, the transition from urban status and termination of its rights, acquisition and enrollment of honorary citizenship and its rights and benefits. Separately, the Laws on Statuses contained norms on acts of status of city dwellers. Norms of the provisions of the Laws on Statuses during the XIX century were a proper means of legal regulation of social relations in the cities of the Russian Empire in the field of urban self-government.

Key words: source of law, city, self-government, legal status, urban dwellers.